

Barvy odchodů

A tak náš hrdina šel do světa. Věta, kterou každý z nás už mnohokrát četl a nespočetněkrát slyšel. Pokud bych se nyní v libovolném kolektivu zeptal, v jakém literárním žánru by tuto větu hledali, dostal bych ode všech stejnou odpověď. V pohádce. Někteří by možná začali spekulovat o tom, zda by se tato věta, nebo její obdoba, nemohla vyskytovat v bajce. Možná v nějakém případě ano.

A nyní porovnejme naši první větu s větou z lágrové literatury: „Do padesáti kilogramů, shromaždiště – Veletržní palác, odjezd transportem.“¹ Tyto dvě věty propojuje jedna společná vlastnost - opuštění domova, odchod ze známého prostředí. Ale přitom se tyto dvě životní polohy, z mnoha důvodů, dají stěží srovnávat.

Odchody však často provází změna hrdinovy životní situace. Odchod je provázán s jeho silným vnitřním prožitkem, na němž je často vystavěn celý příběh. Odchod je doprovázen vylíčením specifické nálady, atmosféry. A právě to mě bude v této práci zajímat. Jak je vnímán odchod v různých žánrech literatury a co ho často doprovází?

Co vlastně ale odchod je? Ve slovníku spisovného jazyka českého se dají dohledat následující synonyma: opuštění, odejití, odcházení, změna vztahu k někomu, smrt, vzdálení se, zmizet. Kromě těchto vyjádření hovoří ještě o významu vojenském: „plánovitý manévr, jehož cílem je odvést vlastní vojska z místa hrozícího nepřátelského úderu do situace výhodné pro další činnost“²

Pokud bychom se nechtěli držet pouze jednoho zdroje, a navíc elektronického, můžeme se podívat do nejrozšířenějšího knižního vydání slovníku. Ottův slovník naučný však o odchodu píše pouze ve vojenském kontextu. Oproti již řečenému dodává pouze to, že většinou byl odchod doplněn hudební vložkou plukovní kapely.³

Všechna výše uvedená synonyma spojuje pojem změny. Změna okolností, změna životní situace, změna přírody (kupř. odchod, příchod jara, bouře, mrazu apod.), v případě smrti pak změna zcela zásadní znamenající konec života. Odchod v sobě zpravidla obsahuje nějaké očekávání opaku - příchodu. Něco jako konec a začátek. Nebo začátek a konec.

Odchody lze třídit podle různých kritérií na mnoho kategorií: podle trvání změny na krátkodobé a dlouhodobé, podle odcházejícího objektu na přírodní, společenské či osobní, podle míry dopadu do vnitřního života hrdiny na odchod osvobozující či zavazující, radostný či bolestný (to vše s mnoha odstíny, kupř. odchod "s lehkým srdcem" či odchod zdrcující, odchod melancholický či odchod cholerický apod.), dále kupř. podle toho, zda hrdina má vliv na samotnou změnu, na odchody chtěné či osudové (se zcela zvláštním druhem osudového odchodu - se smrtí).

Pro ilustraci uvedu pár příkladů: Krátkodobými odchody mám na mysli to, co každá živá bytost vykonává běžně, například odchod do práce, odchod z místnosti, odchod z obchodu. Za dlouhodobé odchody považuji takové, které výrazně ovlivňují náš život do budoucna. Takovými jsou například odchod z práce (podání výpovědi), odchod z domova (na trvalo), odchod od životního partnera.

¹ FUKS, Ladislav. Pan Theodor Mundstock. s. 150.

² Internetová jazyková příručka [online]. Heslo Odchod.

³ Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Svazek 18. s. 626.

Já se budu ve své práci zabývat převážně dlouhodobými odchody, nicméně pokud v daném tématu budou významné i odchody z jiných kategorií, zcela jistě je uvedu. Ptáte se, proč právě dlouhodobými, a ne nějakými jinými? Protože krátkodobé se vyskytují všude, nejsou ničím výjimečné a ani my jim nepřikládáme větší důležitost. Každý den o nich sice hovoříme se svými blízkými prostřednictvím mobilních telefonů, nicméně obsah sdělení není to, že jsme odešli, ale informace o čase, kdy jsme odešli, případně kam jsme odešli.

Jak jsem již uvedl, smrt je osudovou změnou či druhem odchodu. Myslím si ale, že úmrtí se nedá pojmut dohromady s žádným jiným druhem odchodu, jde totiž, na rozdíl od ostatních odchodů, které v sobě skrývají příslib či možnost návratu, změnou definitivní a nezvratnou (pomineme-li náboženský či duchovní rozměr převtělení či znovuzrození). A tato skutečnost se přirozeně zrcadlí v literárních zpracováních. Téma smrti působí na autory, pro svou nezvratnost, výjimečnost v prožitcích hrdinů, často i určitou míru mystiky, jako magnet. Podob smrti je v literatuře velké množství. Detektivky, horory, lágrová literatura, literatura z válek, ale i pohádky, sci-fi, fantazy – to vše je plné úmrtí a vražd. Bohužel, někdy na úkor kvality samotného díla.

Odchody někoho nebo něčeho jsou velice rozdílné a někdy v nich lze nalézt určitou symboliku. Je to leckdy dost náročné, ale kupř. v dlouhém, pro mě až zdouhavém, popisu přírody před bouří lze nalézt symboliku nadcházející bitvy, popisem probouzejícího se jara či, chcete-li, odchodem zimy, jde navodit pnutí ve společnosti a příchod společenských změn. Totéž platí o navození atmosféry a tím míry vcítění se do děje, kdy kupř. mistrně popsané změny v kosmu ve čtenáři dovedou navodit pocit chladu a nekonečných vzdáleností, v nichž se děj odehrává. Tady již vše záleží na dovednosti či mistrovství autorově - v dobrých románech cítíte jinak odchod bouře v žánru fantazy a jinak v romantickém díle.

Jsme schopni nějak zobecnit pojem dlouhodobých odchodů v celé literatuře?

Zkusme se podívat na naše úvodní věty. Pohádková vyznívá spíše radostně, hrdě, kdežto věta z táborové literatury fatálně. V těchto dvou větách nenajdeme nic společného, kromě obsahu informace o odchodu. Byť se jedná o názor na základě pouhých dvou vět, už tento příklad ukazuje, že celkového shrnutí nejsme schopni.

Začněme pohádkami. Jedná se o jeden z nejstarších žánrů vůbec. Některé příběhy mohou být starší jak deset tisíc let.⁴ Pokud si vezmeme kterékoli pohádky, nemusí být jenom české, často se vydává hlavní postava splnit nějaký úkol, nebo zkrátka jen do světa. Není tomu tak samozřejmě ve všech pohádkách, ale odchody ze začátku díla jsou velice časté. „Já jdu s chutí do světa, protože bych se rád naučil něčemu, co tady žádný neumí.“⁵ Krásná ukázka ze sbírky pohádek Český Honza. Nacházíme zde touhu po vědomostech, po osamostatnění. Hlavní postava tím chce dokázat svoji připravenost na svět a také dokázat to, co nikdo z jeho okolí.

Podobně hovoří princ v pohádce Mahulena, krásná panna ze stejnojmenné sbírky. Prohlásí, že se jde podívat, jak se daří jeho sestřám a odejde.⁶ Opět chce ochutnat svobodu. Trošku jinak tomu je v pohádce Šípková Růženka, kde jde hrdina na výpravu cíleně za účelem získání nějaké odměny,

⁴ Revealed: how Indigenous Australian storytelling accurately records sea level rises 7,000 years ago [online].

⁵ HORÁK, Jiří. Český Honza: lidové pohádky. s. 19.

⁶ NĚMCOVÁ, Božena, SEIFERT, Jaroslav. Mahulena, krásná panna. s. 8.

konkrétně získání ruky princezny. Jedná se tedy o vnější motivaci, nikoli o motivaci vnitřní jako u předchozích ukázek.

Kromě odchodů dlouhodobých se u pohádek zastavím i u odchodu na věčnost. Proč se vlastně vyskytuje v žánru pro malé děti smrt? Kateřina Hupáková se pokusila zjistit nejčastější funkce smrti na základě Proppovy metody v kouzelných pohádkách Karla Jaromíra Erbena a Boženy Němcové. Ze všech možných 31 Proppových funkcí uvedla ve své práci pět, které souvisely se smrtí: trest, vítězství, boj, škůdčovství a pronásledování. Nejčastějšími pak shledala funkce trest a vítězství.⁷

Jinými slovy, pokud někdo vyhraje, nebo pokud někdo udělá něco špatného, přichází v některých pohádkách smrt. Má to snad děti naučit, že vítězství je absolutní a na poražené se nehledí? Nebo jim to má vnuknout touhu po výhře? Nevím, nerozumím tomu. Chápu roli trestu, byť i tak mi to přijde extrémní. Nemnělo by být dětem dáváno za vzor nějaké ušlechtilejší chování než smrt v roli trestu? A co náprava hříšníka?

Příchody se většinou objevují na konci samotných děl, jako návrat hrdiny domů, či příchod do nového obydlí. V pohádce často dochází ke změně zavedeného pořádku v životě hrdiny, což můžeme interpretovat jako příchod k novému životnímu stylu. Jinak řečeno, příchody jsou v pohádkách v naprosté většině případů slavnostní a šťastné události. „Radost nad radost vládla po celém království. Sundali smuteční sukno, potáhli zámek suknem červeným a slavila se velká hostina.“⁸

Tak či tak, v pohádkách najdeme dlouhodobé odchody, které si můžeme rozdělit podle motivace na vnitřní a vnější. Také zde nalezneme smrt a velice šťastné příchody.

Co žánry populární literatury? Najdeme zde nějaké charakteristické znaky pro odchody? Ano, ale nikoliv u odchodů dlouhodobých, ale u odchodů někoho nebo něčeho. Velice často zde nacházíme něco jako nepřízeň osudu, nepřízeň počasí atd. Pokud daná nepřízeň odejde, nacházíme zde poté šťastnou situaci. Dovolím si teď citaci ze, v současnosti velice populární, série knih historické fantasy Bratrstvo. „Jen co se ta bouřka utiší, budeme do hodiny moct vyplout. Jen co se ta bouřka utiší. Kdo ví, kdy to bude.“⁹

Tato citace se v knize objevuje krátce po příchodu bouře. Můžeme tedy říct, že naopak příchod někoho nebo něčeho může být situací nepříjemnou. Pokud nám ale přijde pomoc, například v podobě příchodu přítele, pak se jedná o okamžik uvolnění atmosféry a uklidnění děje. To najdeme například v knize Hraničářův učeň – Obléhání Macindawu.

Úmrtí v žánrech populární literatury často zastupuje problémy a nesnáze, a to ať už zemře přítel hlavní postavy, jedna z hlavních postav nebo je vybita celá armáda. Bezprostředně po úmrtí se děj zastavuje a vynořují se myšlenky nad ztrátou života, často zbytečnou.

Zcela jistě musím zmínit lágrovou literaturu. Je specifická tím, že musí být nekompromisně propojena s jedním významným odchodem. Nemusí být v ní přímo zmíněn, ale je to obvyklé.

Odchod do lágru. Ten mám na mysli. Symbol obrovských problémů, které přicházejí spolu se zatčením, odsouzením nebo předvoláním k transportu. Symbol přicházejících útrap, útlaků, odloučení

⁷ HUPÁKOVÁ, Kateřina. Typy a funkce motivů smrti v pohádkách K. J. Erbena a B. Němcové. s. 39.

⁸ NĚMCOVÁ, pozn. 6. s. 18.

⁹ FLANAGAN, John. Bratrstvo. s. 45.

od rodiny, zdravotních problémů, symbol odchodu z normálního života, aniž by bylo možné se vrátit zpět.

Spousta lidí se smrti bála. Pokud jste patřil mezi ně, pak byl pro vás tento odchod nesmírným strašákem, tím největším, jakého jste v táboře měli. Pokud jste ale neměli pro co žít, rezignovali jste. Smrt je pro Vás poté momentální úlevou. Už nemusíte trpět. Už vám a vaší duši nikdo neublíží. Budete vysvobozeni.

V táborové literatuře je smrt ale vyobrazena i jako smrt nejen vaše, ale i ostatních lidí. Ráno se probudíte, a zjistíte, že ten vedle vás umrzl. Odpoledne vám odvedl dva spoluvězně do plynu a večer dalšího zastřelí. Koho něco takového nepoznamená? V lágrové literatuře je to zcela jasně vyobrazeno.

Po skončení lágru přichází odchod z lágru nebo také příchod do normálního světa. „Kdo byl jednou mučen, je mučen stále.“ Velice slavný citát Jeana Améryho, jednoho z autorů, kteří si prošli německými koncentračními tábory. O tomto tématu napsal svoji knihu například Arnošt Lustig. Jedná se o velmi smutné zjištění, že začlenit se do společnosti s prožitky z koncentračních táborů je problematické. Člověk by čekal symbol úlevy, místo toho nacházíme mezi řádky pocity zklamání a zmatenosti. A mnoho autorů, přestože přežili tábory, se rozhodlo pro odchod z toho světa dřív, než jim uplynul vyměřený čas. V souhrnu lze říci, že lágrová literatura je příchody a odchody přímo „naplněna“, ale žádný není příliš veselý. Jejich účelem je podání svědectví čtenářům o zřůdnostech, které tam byly páčány.

A na konec své práce bych ještě rád zmínil literaturu válečnou. Ani zde však nemůžeme počítat s příliš veselou atmosférou. Odchod do války byl líčen v knihách rozmanitě. Radostně z možnosti bojovat za svůj národ, svoji zemi, své ideály anebo smutně vzhledem k opuštění všeho známého, svých jistot a vydání se vstříc tak nebezpečnému podniku.

Když už autor popisuje válku, nevyhne se popisu velkého množství vražd a zločinů. Jen málokdo se vyžívá v zabíjení, a taková stvoření nepíší literaturu, proto se v knihách vždy dočítáme strašné pocity nad ztrátou lidí, kamarádů. Často je motivem knihy hněv na ty, co něco tak nelidského rozpoutali. A po konci války se dostáváme ke stejným problémům jako u lágrové literatury. Lidé jsou zmatení, neví, co mají dělat, neví, jak se začlenit do běžného života

V závěru bych chtěl říct, že symbolika příchodu a odchodu i jejich celkové vyznění se v literatuře mění v závislosti na žánru. Od pohádek, kde jsou odchody a příchody převážně vnímány optimisticky, přes střídavé vnímání u žánrů populární literatury po značně osudové a zdrcující u literatury válečné a táborové. Ne všude lze najít společné znaky. Paradoxně, čím blíže je daný žánr popisu reality, ubývá optimismu a přibývá znaků zarmucujících. A u lágrové a táborové literatury bych si dovolil říct, že jak odchod tak příchod zpět má jediné smutné poselství. Zničení života dotyčné osoby či jeho těžko napravitelné poškození.

Soupis literatury

FLANAGAN, John. Bratrstvo. V Praze: Egmont, 2012. Fantasy (Egmont). ISBN 978-80-252-2391-8.

FUKS, Ladislav. Pan Theodor Mundstock. Praha: Československý spisovatel, 1963. Žatva (Československý spisovatel).

HORÁK, Jiří. Český Honza: lidové pohádky. 13. vydání. Praha: Albatros, 1979. 13-133-KMČ-79.

HUPÁKOVÁ, Kateřina. Typy a funkce motivů smrti v pohádkách K. J. Erbena a B. Němcové [online]. Praha, 2013 [cit. 2018-04-14]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/108665/>. Bakalářská práce. Filosofická fakulta Univerzity Karlovy. Vedoucí práce Doc. PhDr. Hana Šmahelová, CSc.

Internetová jazyková příručka [online]. Praha: Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, 2018 [cit. 2018-04-14]. Dostupné z: <http://prirucka.ujc.cas.cz>

NĚMCOVÁ, Božena, SEIFERT, Jaroslav. Mahulena, krásná panna. 1. vyd. Ilustroval Adolf ZÁBRANSKÝ. Praha: Albatros, 1983. Klub mladých čtenářů (Albatros).

Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. [online]. V Praze: J. Otto, 1890 [cit. 2018-04-14].

Revealed: how Indigenous Australian storytelling accurately records sea level rises 7,000 years ago [online]. Londýn: The Guardian, 2015 [cit. 2018-04-14]. Dostupné z: <https://www.theguardian.com/australia-news/2015/sep/16/indigenous-australian-storytelling-records-sea-level-rises-over-millenia>